

Jojka, versjojka, jojkavers, vers a számi (lapp) költészetben, valamint ezek fordítási problémái

DOMOKOS JOHANNA

Szeged

Bevezetés

A számiak esetében az orális kultúrának az írottal szembeni egyértelmű dominanciájáról beszélhetünk egészen a XX. század első évtizedéig. Ennek egyik fő oka a lapp irodalom viszonylag kései indulása, amely kapcsolatban áll az írás-olvasás képességének elterjedésével a lappok között, azaz az anyanyelvű iskolák létrehozásával s nem utolsósorban kisebbségi helyzetükkel, nomád életmódjukkal, területi elhelyezkedésükhöz viszonyított alacsony lélekszámukkal.

A lapp írásos kultúra létrejöttében a hagyományos orális kultúra segítő szerepet játszott. Egymáshoz való viszonyukat sajátosan meghatározza az, hogy a számi írott kultúra kialakulása a tradicionális lapp életmód eltűnésének időszakára esik. Ebben a dolgozatomban a lapp nyelvű folklór és irodalom viszonyát elemzem, ezt is leszűkítve a jojka és vers kapcsolatának vizsgálatára. Habár ezzel a témával foglalkozó tanulmányról nincs tudomásom, a jojka és a lapp nyelven írt vers kölcsönhatására több szerző itt-ott utal (l. DOMOKOS 1985, KERESZTES 1984, HONKO 1993).

Ha a jojka és a vers kapcsolatának elemzésében – elvászthatatlanul annak pszicho-szocio-kulturális kontextusától – elkülönítenénk **mély-** (pl. mint írott és orális tudatformák ok-okozati összefüggései), **felszín-** (pl. léteznek-e átmeneti műfajok a jojka és vers között, mi egyediesíti őket a jojka és vers mellett) és **manifesztumszinteket** (pl. egy-egy konkrét alkotás vizsgálata), akkor a dolgozatban főleg a felszín szintet próbálom megvilágítani (l. az I. 1., 2., 3., 4. alfejezeteket). Természetesen ezek a szintek kölcsönösen meghatározzák egymást.

A dolgozat második részében, mint ahogy a cím is előrevetíti, a jojka, jojkavers, versjojka, vers fordítási problémáira térek ki. Azért tekintem lehetségesnek, hogy egy dolgozat keretében mindkét, látszólag eltérő problémával foglalkozzam, mivel a lapp költészettel megismerkedni szándékozók zöme nem rendelkezik a lapp nyelven való könnyed olvasás képességével, a lapp költészet szélesebb kontextusának némi ismeretével. Márpedig a behatóbb tanulmányozás esetén minél több, forrásnyelvi szövegre vonatkozó adatra van szükségünk. Ugyanakkor a szöveg szerző és olvasó közötti útjába beépül a fordító közvetítő szerepe. Márpedig a fordítás tudvalevő első lényeges momentuma az eredeti szöveg viszonylag helyes fordítói interpretációja.

I.

1. Jojka

A jojka a lapp folklór legsajátosabb, használatát tekintve legelterjedtebb lírai, ma is produktív rögtönzési formája. A jojka különböző típusainak eltérő textuális jellemzőiként kiemelendő pl. a déli lappoknál az érzelmi állapotot nyomatékosító partikulák majdnem egyeduralgó és nagyon árnyalt rendszere, a keleti lappoknál az epikus elemek nagyarányú előfordulása, az északi lappoknál pedig a kettő ötvöztése (vö. *vuolle, leud, luohiti*). Tartalmuk szerint délen az állatjojkákat, északon a természet, a rén és az ember viszonyáról, keleten az emberrel megtörtént eseményekről szóló jojkákat a dominánsak.

A jojkában a verbális szöveg azonban kevésbé releváns. Az üzenet tartalmát, a kódot elsősorban a jojka kis hangközökre épült dallama és egy dalon belül is változékony ritmusváza

hordozza, így hát a jojka kommunikációs funkciói innen közelítendőek meg. Az érzelmek és gondolatok e különleges kifejezési formája mellett ki kell emelni azt is, hogy a jojka hagyományozódásában épp ezért nem szövege, hanem éneklési módja, azaz a sajátos dallam és ritmus átörökítése a fontos. A jojka így megmarad viszonylag bárki által rögtönzhető műfajnak. A vershez a jojkat a beszélt nyelvtől eltérő kommunikációs strukturáltsága, improvizatív és szubjektív jellege, kötetlen formája rokonítja és teszi lehetővé, hogy sajátos előtörténete legyen a lapp műköltészetnek, sőt a lapp szabadversnek is.

A jojka betöltött társadalmi funkciójának vizsgálatakor történetileg legalább négy korszak különíthető el:

1. a kereszténység lappoknál való terjesztése előtti időszak, azaz a XV. századig,
2. a kereszténység terjesztésének első, viszonylag eredménytelen korszaka, azonban a hagyományos számi hitvilág elsovadása, azaz XV–XVIII. századok,
3. a lappok megkeresztelkedése, a leisztadionizmus térhódítása, azaz a XIX. század és a XX. század első fele,
4. a vallás társadalmi relevanciájának visszaesése, azaz a XX. század második fele.

E korszakok alatt a jojka a zavartalan, természetes megnyilvánulástól (pl. mágikus ének-ként a samanisztikus szertartások alatt), a külső, vallási hatalom általi (az ördög szavának bélyegezve, halálos büntetéssel), majd a leisztadionus lappok általi tiltásán át a szabad használatig tart. Funkcióját tekintve lényeges változás abban vehető észre, hogy a kereszténység előtti lapp hitvilágban betöltött rituális szerepe teljesen eltűnik, megmarad azonban az énekes érzelmeinek, gondolatainak egyik megnyilvánulásként, sőt napjainkban a számi kultúra fontos jelképének tekintik maguk a lappok is.

A jojka történetében fontos mozzanat a XIX. században meginduló jojkagyűjtés, amelyben különösen svéd, norvég, finn és magyar etnográfusok, nyelvészek vettek részt tevékenyen. Kezdetben a jojka szövegleírás általi rögzítése azért tekinthető kissé paradoxonnak, mivel zeneileg rögtönzött műfajról van szó. A technikai vívmányok lassan azonban a jojka zenei rögzítését is lehetővé tette. Tagadhatatlan, hogy a jojkák lejegyzése hasznos és szükségszerű volt, mert a jojka elméleti elemzését lehetővé tette.

A következő alfejezetben felvetett versjojka műfaji elnevezést nem ezekből a jojkalejegyzésekből vonatokoztatom el, habár a versjojkának kétségtelenül egyik legfontosabb aspektusa a jojka írott formájának elterjedése.

2. Versjojka

A lappok hagyományos életmódjának többé-kevésbé erőszakos és kényszerű megszűnésével a jojka társadalmi kontextusa is megváltozott. A jojkálás mint mesterség, a jojka mint művészeti műfaj tűnik fel. A jojkálók tudatosan viszik tovább a jojkálás hagyományait. A szerző dalának textuális részét gyakran írásban rögzíti pl. *Nils-Astak Valkeapää* jojkalemezei szövegbetéttel jelennek meg.

Eme jelenségért látom szükségesnek a versjojka-megjelölés bevezetését, amellyel az újonnan született, lejegyzett jojkákat jelölöm. Ez már átmeneti műfajnak minősíthető a népköltészet és műköltészet között, nézőpont és az ábrázolt téma szerint azonban közelebb áll a népköltészethez. Jojkafesztiváloknak, modern hangszerelési és rögzítési lehetőségeknek tulajdoníthatóan a jojka elterjedtsége popularitásában mutatkozik meg. A jojkaénekesek, jojkagyűtesek közül különösen nagy sikert *Mari Boine Persen*, valamint az *Angeli nieiddat* előadásai, lemezei értek el.

3. Jojkavers

A jojkavers a versjojkához hasonlóan a jojka és vers – mondhatni – mint nyílthalmazok metszetében foglal helyet, történetileg pedig fontos szerepet játszik a műköltészet kialakulásában. Aszerint, hogy a jojka a versbe mint jelölt (1. csoport), vagy mint jelölő (2. csoport) épül be, a jojkavers meghatározásában két jelentést különítünk el.

1. csoport

Azon versek tartoznak ide, amelyek a számi költészet kezdeti, szorványosan induló szakaszában születnek, amikor a szerző nem tudja elhatárolni magát a jojkától, és a vers átcsúszik a jojka felé. Jojkára jellemző témavariációval, felvetéssel, és ábrázolással találkozunk. Ide sorolható a CSV mozgalom költőinek számos alkotása, amelyek inkább mint mentalitástörténeti dokumentumok értékesek. Gyakran találkozunk a szerző saját versének jojkaszerű előadásával is.

2. csoport

E csoportba azokat a verseket sorolom, amelyekben a szerző tudatosan rájátszik a jojka jellemzőinek versbeli beépítésére. Ide sorolható számos Paulus Utsi-, Nils-Aslak Valkcapää-, Kirsti Paltto-vers, amelyekben a kollektív érzékenység, a jojkatémák kedvelése és ezek jojkaszerű láttatása mellett a költői nézőpont egynívű, érzékenyebbé válik. A jojka versbeli kitapinthatósága itt emeli a vers minőségét, míg a korábban idézettek esetében lehúzza azt. Azaz a második csoportba sorolt alkotások elemzésekor kimutatható egy olyan másodlagos (konnotív) jelentéssík, amelynek alap-(denotatív)-síkja szintén lebontható. Így a jojkavers azt az átmeneti műfajt jelöli, amely a népköltészet és a műköltészet között helyezhető el, az egyik a népköltészethez áll közelebb, a másik pedig a műköltészethez, de mindkettő a műköltészetben belül, mint verstípus különíthető el.

4. Vers

A lapp vers elemzésére Nils-Aslak Valkcapää (1943-) költészetének és helyének rövid felvázolásával próbálkozom, hiszen a modern lapp nyelvű költészet általa jelentkezik először a lapp irodalomban. Versmondatainak intencionális tartalma már nem a valódi ítéletmondatok látszatának felkeltésére törekszik, hanem kváziítélet jellegű. Költészetében kimutatható a konnotív jelentéssík radikalizálódása, amelynek közvetlen denotátuma a tradicionális, már letűnt számi kultúra. Valkcapää az első olyan lapp költő, akinek költészete átlépi a csupán népi, nemzeti érték és jelentőség szintjét egy általánosabb, egyetemesebb költészet felé.

Versvilága lebontható és felépíthető mind a számi, mind egy más közösség egyedei által. Egyszerre realiztikus és világ nélküli, esszenciális, elementáris, mélységesen humánus költészet. Olyan témákat választ és szólaltat meg kötetekben, amelyek a számi költészetben a népi és ábrázolás színvonalát addig nem haladták meg. A versek felépítésére szabad sortördélés, formai kötetlenség, erős belső ritmus, ismétlés és szabad variálás, erős képiség és auditivitás jellemző. Mondatai egyszerűek, olykor hiányosak. Gyakran hajlik át az egyik sor a másikba, ami által a mondatok is átszővődnek.

Összefoglalásként az I. 1., 2., 3., 4. alfejezetekről elmondható, hogy a jojka és vers megkülönböztetésének egyértelmű szempontjaival szemben kissé nehezebb a versjojka és jojkavers elhatárolása. Azt az összetett példát idézem most, amely a számi költészetben az egyetlennyire összetett jelenség. 1673-ban Frankfurtban Schefferus két jojkát publikál *Lapponia...* című híressé vált könyvében. Közlőnek Olaus Sirmat jelöli meg. Mivel Sirma írta le ezeket a jojkákat, amelyeket feltételezhetően saját maga stilizált, ezek versjojkáknak minősíthetők, ugyanakkor költői alkotásokként is kiemelkedőek, azaz jojkaversek és versek is egyben.

II.

Ami a lapp költészet fordíthatóságáról általánosan elmondható, az nagyon közeli, azaz rész-területe a költészet fordíthatóságának, ugyanakkor maga a fordításelmélet eléggé ellentmondásokkal teli területének. Ez utóbbiban történetileg elhatárolhatunk egy klasszikusnak (szövegközpontúnak) és egy modernnek (fordítóközpontúnak) nevezhető korszakot, azonban egyikben sem találunk érdemleges megjegyzéseket a lapp költészet fordíthatóságával kapcsolatban. Mindössze egy-két fordítói megjegyzést (pl. P. Sammallahti a *Beaivi*, *Ahcazan* című N.-A. Valkeapää kötet finn fordításának előszavában), nyelvészek által emelt kifogást találunk (pl. DOMOKOS PÉTER, 1978) erre vonatkozóan. Az előbbi, mivel konkrét anyagra vonatkozik, nehezen általánosítható. Az utóbbi viszont megreked a fordítás, mint nyelvről nyelvre történő fordítás, a szótagszámegybevetések szemléleténél, a hűség és szépség követelményeinek eléggé semmitmondó hangoztatásánál. Figyelembe kell venni mindenesetre a fordításelmélet (akár traduktológia, fordítástudomány, translation studies stb. elnevezéssel illetve is) néhány lassan evidenciává váló észrevételét, azt például, hogy nem nyelvről nyelvre történik a fordítás, hanem szövegszinten, azaz egy szövegnek a fordítás során létrehozunk, létrehozni próbálunk egy másnyelvű szövegkvivalenset. Így hát az az álláspont, amely szerint könnyebb az alacsonyabb nyelvi szinteken fordítani, szintén kiigazítást kíván.

Példának rögön a jojka fordíthatóságát hozhatjuk fel. Ha nyelvi felépítését vesszük szemügyre, azt tapasztalhatni, hogy egyfelől ott van az érzelmi nyomatékosító partikulák gazdag rendszere, és ezeket a partikulákat nem lehet és nem is kell fordítani, mivel ezek szupraszegmentális elemeknek minősíthetők. Másfelől pedig a jojka verbális egységei gyakran csak egy szóból vagy szó szerkezetből, egyszerű mondatokból állnak, amelyek fordítása gyakran a lapp nyelv sajátos szemantikai valóságtagolásának nehezen visszaadható elemei (pl. a récelnevezések, domborzati formák megnevezései). A jojka fordítási problémái azonban nem ilyen szinten jelentkeznek, mivel a jojka jelentésegységei, mint korábban is láttuk, nem pusztán verbális szinten realizálódnak. A probléma annyira sem egyszerű, mint például más európai népek népdalainak szövegfordítása. Mindenesetre nemcsak a jojkának, hanem a lapp költészetnek más nyelvekre való fordíthatóságát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy legkönnyebbnek egy finn nyelvű ekvivalens létrehozásának kellene lennie, mivel nemcsak azonos kultúrzóna más-más nyelvű költészetei ezek, hanem a nyelvek közeli rokonságot is mutatnak. Azonban rögtön megszeretném jegyezni, Albert Sándorral egyetértve, hogy az eredeti és fordításának összevetésében a befogadó szempontjait is figyelembe véve nem az ekvivalencia a legfontosabb kritérium, hanem a funkcionalitás.

A lapp költészet fordításainak történetében a fordító és fordítás szerint három korszakot különböztethetünk meg.

A XVII–XVIII. században többé-kevésbé neves költők közvetítő nyelv segítségével tudták megközelíteni a lapp eredetit, az eredmény pedig a kor irodalmi fordítási stílusának megfelelően inkább átköltés, gyakran az eredetinek felismerhetetlen változata lett. Érdekes példaanyagot szolgáltat erre Kelletatnak az 1982-es Trajekt című folyóiratban megjelenő versgyűjteménye, amely Olaus Sirma jojkáinak főleg korabeli lírai átköltéseit hozza.

A második korszak a XIX–XX. század, azaz az utóbbinak kb. a második feléig tart. A fordításokat általában olyan nyelvészek, etnográfusok készítik, akik saját gyűjtéseikből adnak szemelvényt. Ezek inkább nyelvközpontú nyersfordításoknak minősíthetők, tulajdonképpen műfordításokról itt sem beszélhetünk. Ezek a fordítások általában nyelvészeti folyóiratokban, tanulmányokban jelentek meg, a szélesebb olvasóközönségtől elzárva. A korábbi korszakhoz viszonyítva azonban nemcsak az eredeti szöveg nagyobb tisztelete jelent előrelépést, hanem a

fordítások jóval nagyobb száma, valamint a tudományos fórumokon való gyakoribb témafelvétel is. Kiemelkednek a finn, svéd, norvég és magyar kutatók tevékenységei.

A harmadik korszak a XX. század második felére tehető. Ekkor jelennek meg műfordítási céllal készített fordítások. Emezek elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a lapp a kevésbé ismert nyelvek és kultúrák csoportjába tartozik még a fenno-skandiai részen is. A vele való kapcsolatba kerülést, a lapp nyelv elsajátítását hosszú ideig csak a rengeteg fizikai erőfeszítéssel járó terepmunka tette lehetővé. Így az amúgy épp tehetséges műfordító, amikor lapp nyelvből fordított, általában nemcsak, hogy a nyelvet nem ismerhette, hanem annak tágabb pszicho-szocio-kulturális kontextusát sem. Ez pedig könnyen mehetett épp a műfordítás rovására, hiszen a műfordító nyelvi, sőt adott kulturális kompetenciája szintén lényeges. Ilyen jellegű előnnyel norvég, finn, svéd fordítók rendelkeztek, akiknek gyakran számi felmenőjük is volt. A magyar műfordítók közül, Domokos Péterrel (1978) egyetértve, Képes Géza fordításai emelkednek ki. Azzal a megszorítással, hogy bár nyersfordításokból dolgozott Bede Anna az 1984-es lapp költészeti antológia hatalmas anyagának elkészítésekor, az ő teljesítménye szintén meglepően jó eredményt mutat.

Az e dolgozat első részében (I. 1., 2., 3., 4.) közöltek beépülhetnek a fordító munkájába, a kész fordítás viszonylag megfelelő olvasatába, pontosabb szerepét azonban a fordítási kiindulópont, az eredeti szöveg fordítói interpretációjában jelölhetjük meg. Azaz a lapp költészet egy olyan vonatkozási rendszerre próbáltam rávilágítani, amely szükséges lehet a megfelelő konnotációk kiválasztásában, azonban tisztában kell lenni azzal is, hogy a művészi jelentések elsősorban magában a szövegben realizálódnak, fordítás során is ez, ehhez hasonló menthető át, hozható létre.

Irodalom

- DOMOKOS P. (1985) *A fordítás és műfordítás kérdései a gyakorlatban*. in: DOMOKOS P. A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest. 264–291.
- HONKO, L. (1993) *Oral Poetry: The Comparative Approach*. in: *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages*. ed. HONKO, L. – TIMONEN, S. – BRANCH, M. Peksämäki. 43–61.
- KELLETAT, A. F. (1982) *Brautlied. Kulnasatz, mein Ren*. in: Trajekt. 1982/2.
- KÉPES G. (1978). *Napfélt és Éjfélt*. Budapest.
- KERESZTES L. (1984) *A számi (lapp) költészet*. in: Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet. ed. KERESZTES L. trans. BEDE A. Budapest. 507–541.
- SAMMALLAHTI, P. (1992) *Kuva sanassa*. in: Valkapää, N.–A. Aurinko, Isäni. trans. SAMMALAHTI, P. Vaasa. 7–8.